346sk19

१९

भ्वादिप्रकरणे - लिङ् लुङ् एतयोः सूत्रशेषः

प्रस्तावना

पूर्वपाठेषु भूधातुम् आदाय रूपाणि साधितानि। ततः धातुक्रमं त्यक्त्वा मुख्यप्रक्रियाम् अवलमब्य सूत्राणि प्रदर्शितानि। अस्मिन् पाठे लिङ्-लकारस्य उदाहरणमादाय अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इति सूत्रम् उपन्यस्तम्। अस्य सूत्रेषु अत्रान्यत्र चापि प्रयोगबाहुल्यम् परिलक्ष्यते। अतः तत्सूत्रमत्र आनीतम्।

लुङ् लकारः सर्वविधभूतकालप्रदर्शनाय प्रयुज्यते। लुङि रूपाणि बहुविधानि भवन्ति। ईडागमः इडागमः सिचः लोपः इत्यादीनि कानिचन कार्याणि अत्र उपात्तानि। एवञ्च लुङि च्लि भवति। च्लेः सिच् अङ् चङ् इत्यादयः आदेशा भवन्ति। एवञ्च सिचि परस्मैपदे परतः वृद्धिः भवति। अस्मिन् पाठे इदं वृद्धिप्रकरणं मुख्यत्वेन उपन्यस्तमस्ति।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- तिङन्तप्रकरणस्य लिङि लुङि च सूत्राणि बुध्यात्।
- लुङि कठिनानि धातुरूपाणि साधयितुं क्षमः भविष्यति।
- लुङ्लकारस्य सूत्राणि व्याख्यातुम् जानीयात्।
- लुङि वृद्धिप्रकरणस्य स्पष्टं ज्ञानं प्राप्स्यति।
- वृद्धिप्रकरणे बहूनां सूत्राणां बाध्यबाधकभावं च ज्ञास्यति।
- लुङ्लकारस्य रूपाणि व्यवहारे प्रयोक्तुं शक्तः भविष्यति।

लिङ्

[१९.१] अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः॥ (७.४.२५)

सूत्रार्थः - अजन्ताङ्गस्य दीर्घो यादौ प्रत्यये न तु कृत्सार्वधातुकयोः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अजन्ताङ्गस्य दीर्घो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अकृत्सार्वधातुकयोः दीर्घः इति सूत्रगतपदच्छेदः। अकृत्सार्वधातुकयोः (७/२), दीर्घः (१/१)। अयङ् यि क्ङिति इति सूत्रात् यि (७/१) इति पदमायाति। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। अस्मिन् सूत्रे स्थानी साक्षात् नोल्लिखितः। एवञ्च दीर्घः इति विधेयपरं शब्दम् उच्चार्य अच् विधीयते। अतः अचश्च इति परिभाषयाऽत्र अचः इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। कृत् च सार्वधातुकं च कृत्सार्वधातुके इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। न कृत्सार्वधातुके अकृत्सार्वधातुके, तयोः अकृत्सार्वधातुकयोः इति नञ्-तत्पुरुषः समासः। प्रत्यये परे एव अङ्गसंज्ञा उपपन्ना। अतः प्रत्यये इति सप्तम्यन्तम् पदम् आक्षिप्यते। इदम् अङ्गाक्षिप्तम् इति कथ्यते। पदयोजना - अचः अङ्गस्य दीर्घः यि प्रत्यये अकृत्सार्वधातुकयोः।

अचः अङ्गस्य इत्यत्र अचः इति विशेषणम्। अतः तदन्तविधिना अजन्ताङ्गस्य इति लभ्यते। ततश्च अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया अजन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने आदेशः भवति।

यि प्रत्यये इति पदद्वयमपि सप्तम्यन्तम्। अतः तदादिविधिः भवति। तेन यादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते।

सूत्रार्थो भवति - अजन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य दीर्घः भवति यादौ प्रत्यये परे। अयं दीर्घः कृत्प्रत्यये परे, सार्वधातुकप्रत्यये परे च न भवति।

उदाहरणम् - क्षीयात्।

सूत्रार्थसमन्वयः - क्षयार्थकात् क्षिधातोः आशिषि लिङ्लोटौ इति सूत्रेण आशिषि लिङि तिपि यासुडागमे इतश्च इति तिपः इकारलोपे च क्षि यास् त् इति स्थितिर्जायते। सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन इग्लक्षणे गुणे प्राप्ते किदाशिषि इत्यनेन कित्त्वात् क्क्ङिति च इति गुणनिषेधो भवति। तत्राधुना लिङाशिषि इत्यनेन आशिषि लिङः तिङ् आर्धधातुकसंज्ञकः भवति। यासुडागमसहितस्य एव तिपः प्रत्ययत्वात् यास्त् इति प्रत्ययः, स च यादिरपि अस्ति। अतः अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इति प्रकृतसूत्रेण षकारोत्तस्य इकारस्य दीर्घे **क्षीयात्** इति रूपं सिध्यति।

आशीर्लिङि क्षिधातोः रूपाणि - क्षीयात् क्षीयास्ताम् क्षीयासुः। क्षीयाः क्षीयास्तम् क्षीयास्त। क्षीयासम् क्षीयास्व क्षीयास्म।

[१९.२] अस्तिसिचोऽपृक्ते॥ (७.३.९६)

सूत्रार्थः - विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण ईट् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। अस्तिसिचः (५/१), अपृक्ते (७/१)। उतो वृद्धिर्लुकि हलि इति सूत्रात् हलि (७/१) इति पदमनुवर्तते। ब्रुव ईट् इति सूत्रात् ईट् (१/१) इति पदमायाति। अस्तिश्च सिच् च अस्तिसिच्, तस्माद् अस्तिसिचः इति समाहारद्वन्द्वसमासः। अत्र अस्तिः इति इक्-श्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यनेन अस भुवि इति अदादिगणीयधातोः निर्देशोऽस्ति। अपृक्त एकाल् प्रत्ययः इति सूत्रेण एकालात्मकस्य प्रत्ययस्य अपृक्तसंज्ञा विधीयते। सूत्रार्थो भवति - विद्यमानात् सिचः अस्तेः च परस्य अपृक्तस्य हलः ईडागमः भवति। टित्त्वाद् ईट् आद्यन्तौ टकितौ इति परिभाषया आद्यावयवः भवति।

अस्मिन् सूत्रे अस्तिसिचः इति पञ्चम्यन्तम् पदम्। अपृक्ते इति सप्तम्यन्तं पदम्। अतः परस्य कार्यं वा भवेत् पूर्वस्य वा इति अनियमः जायते। अनियमे नियमकारिणी अस्ति काचित् परिभाषा अत्र। उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् इति सा परिभाषा। तदर्थो हि यथा प्रकृते पञ्चम्यन्तं पदम् सप्तम्यन्तं च पदमस्ति। अयमेव उभयनिर्देशः। तदा अनया परिभाषया पञ्चमीनिर्देशस्य बलीयस्त्वम् उच्यते। अर्थात् पञ्चमीनिर्दिष्टात् परस्य कार्यं भवतीति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - अत्-धात्वर्थः व्यापारः भूतकालीनः इति विवक्षिते लुङ् इति सूत्रेण कर्तरि लुङि अत् ल् इति स्थिते प्रथमपुरुषैकवचनविवक्षायाम् तिपि अत् ति इति जायते। ततश्च इतश्च इत्यनेन तिपः इलोपे अत् त् इति स्थिते कर्तरि शप् इति सूत्रेण शपि प्राप्ते च्लि लुङि इति सूत्रेण च्लिप्रत्यये अत् च्लि त् इति जाते च्लेः सिच् इति सूत्रेण सिचि अत् स् त् इति जायते। ततश्च आडजादीनाम् इति सूत्रेण अङ्गस्य आडागमे आ अत् स् त् इति आटश्च इति सूत्रेण वृद्धौ आत् स् त् इति जायते। सिचः आर्धधातुकत्वात् वलादित्वात् च आर्धधातुकस्येड् वलादेः इति सूत्रेण इडागमे आद्यावयवे आत् इस् त् इति स्थितिः जाता। अत्र तिपः तकारः एकाल् प्रत्ययश्च। अतः अपृक्तसंज्ञकः। एवञ्च स विद्यमानात् सिचः परः। अत एव प्रकृतसूत्रेण ईडागमे कृते अनुबन्धलोपे टित्त्वाद् आद्यावयवे आत् इस् ईत् इति स्थितिः जायते। तदा -

[१९.३] इट ईटि॥ (८.२.२८)

सूत्रार्थः - इटः परस्य सस्य लोपः स्याद् ईटि परे।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण सलोपः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। इटः (५/१), ईटि (७/१)। रात्सस्य इति सूत्रात् सस्य (६/१) इति पदमायाति। संयोगान्तस्य लोपः इति सूत्रात् लोपः (१/१) पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - इटः परस्य सस्य लोपः स्याद् ईटि परे। अर्थात् इट् ईट् इत्यनयोः मध्यगतस्य सकारस्य लोपः भवति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण आत् इस् ईत् इति स्थितौ इटः परः सकारः ईटि परतः अस्ति। अतः इट ईटि इति प्रकृतसूत्रेण सस्य लोपे आत् इ ईत् इति स्थितिः जायते। अत्र इकारात् परम् ईकारः अस्ति। तेन च अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण सवर्णदीर्घः कर्तव्यः अस्ति। परन्तु इट ईटि (८.२.२८) इति सूत्रम् असिद्धकाण्डीयमस्ति। तेन अकः सवर्णे दीर्घः इति सपादसप्ताध्यायीस्थं सूत्रम् प्रति इट ईटि इति सूत्रम् असिद्धम्। तेन सलोपं न पश्यति। अत **वार्तिकम् - सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः**। अर्थात् एकादेशः कर्तव्यः चेत् इट ईटि इति एवं सिचः लोपः सिद्धः इति मन्तव्यम्। एवम् आत् इ ईत् इति स्थितौ अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रं प्रवर्तते। तेन पूर्वपरयोः इकार-ईकारयोः सवर्णदीर्घैकादेशे ईकारे **आतीत्** इति रूपं सिध्यति।

आतिष्टाम् - अत्-धातोः पूर्ववत् लुङि प्रथमपुरुषद्विचनविवक्षायां तस्-प्रत्यये तस्य तामादेशे च्लौ च्लेः सिचि इडागमे अङ्गस्य आडागमे वृद्धौ च आत् इस् ताम् इति स्थितिः भवति। तत्र आदेशप्रत्यययोः इति सूत्रेण इणः इकारात् परस्य अपदान्तस्य आदेशभूतस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशे आत् इष् ताम् इति स्थिते ष्टुना ष्टुः इति सूत्रेण तकारस्य ष्टुत्वे टकारे आत् इष् टाम् इति जाते वर्णमेलने **आतिष्टाम्** इति रूपं सिध्यति।

आतिषुः - पूर्ववत् अत्-धातोः लुङि प्रथमपुरुषबहुवचनविवक्षायां झि-प्रत्यये, च्लौ च्लेः सिचि इडागमे अङ्गस्य आडागमे वृद्धौ च आत् इस् झि इति जायते। तदा -

[१९.४] सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च॥ (३.४.१०९)

सूत्रार्थः - सिचोऽभ्यस्ताद् विदेश्च परस्य ङित्संबन्धिनो झेर्जुस्।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण जुस् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सिजभ्यस्तविदिभ्यः च इति पदच्छेदः। सिजभ्यस्तविदिभ्यः (५/३), च इत्यव्ययम्। नित्यं ङितः इति सूत्रात् ङितः (६/१) इति पदमनुवर्तते। लस्य (६/१) इति अधिकृतम्। झेर्जुस् इति समग्रं सूत्रमनुवर्तते। तत्र झेः (६/१), जुस् (१/१)। सिच् च अभ्यस्तं च विदिश्च सिजभ्यस्तविदयः, तेभ्यः सिजभ्यस्तविदिभ्यः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। सूत्रार्थो भवति - सिच् अभ्यस्तसंज्ञकम् विद्-धातुः च एभ्यः परस्य ङिद्-लकाराणां झेः जुस् आदेशः भवति।

विदधातुः धातुपाठे पञ्चसु स्थलेषु विद्यते। यथा -

१) विद ज्ञाने (अदादिः परस्मैपदी)	वेत्ति वित्तः विदन्ति
२) विद सत्तायाम् (दिवादिः आत्मनेपदी)	विद्यते विद्येते विद्यन्ते
३) विद विचारणे (रुधादिः आत्मनेपदी)	विन्ते विन्दाते विन्दते
४) विदॢ लाभे (तुदादिः उभयपदी)	विन्दति/ विन्दते

५) विद चेतनाख्यानविवासेषु (चुरादिः, आत्मनेपदी) वेदयते

एषु विद ज्ञाने इत्येव धातुः अत्र ग्राह्यः।

उदाहरणम् - आतिषुः।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण आत् इस् झि इति स्थितौ झिस्थाने सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च इति सूत्रेण जुसादेशे अनेकाल्त्वात् सर्वादेशे अनुबन्धलोपे आत् इस् उस् इति स्थिते आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन आदेशात्मकस्य सस्य मूर्धन्यादेशे आतिषुस् इति जाते सस्य रुत्वे विसर्गे च **आतिषुः** इति रूपं सिध्यति।

अत-धातोः अन्यानि रूपाणि स्वयमूह्यानि।

अत्-धातोः लुङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

अत्+लुङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	आतीत्	आतिष्टाम्	आतिषुः
मध्यमपुरुषः	आतीः	आतिष्टम्	आतिष्ट
उत्तमपुरुषः	आतिषम्	आतिष्व	आतिष्म

पाठगतप्रश्नाः-१

उपरितनपाठम् अवलम्ब्य अत्र केचित् लघूत्तरीयाः प्रश्नाः दीयन्ते। एतेषाम् उत्तराणि लिखित्वा अन्ते दत्तैः उत्तरैः मेलयत।

१. क्षीयात् इत्यत्र ईकारः दीर्घः केन सूत्रेण।

२. अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रस्यार्थं लिखत।

३. इडीटोः मध्यपातिनः सिचः लुक् केन सूत्रेण।

४. अत्-धातोः लुङि तिपि अत् इ स् ईत् इति स्थिते सिज्लोपः केन सूत्रेण।

५. आतिषुः इत्यत्र झेर्जुस् केन सूत्रेण।

६. क्षीयात् इति कस्मिन् लकारे रूपम्।

१) विधिलिङ् २) लृट् ३) आशीर्लिङ् ४) लट्

७. अत्-धातोः लुङि इदं रूपं नास्ति।

१) आतिषुः २) आतीत् ३) आतीषुः ४) आतीः

८. कति विद्-धातवः सन्ति।

१) ३ २) ४ ३) ५ ४) ६

[१९.५] सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु॥ (७.२.१)

सूत्रार्थः - इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात् परस्मैपदे सिचि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण वृद्धिः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। सिचि (७/१), वृद्धिः (१/१), परस्मैपदेषु (७/३)। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। साक्षात् स्थानी न निर्दिष्टः किञ्च वृद्धिः इति विधेयपरं वृद्धिपदम् उच्चार्य वृद्धिः विधीयते। अतः इको गुणवृद्धी इति परिभाषया इकः इति षष्ठ्यन्तं पदमत्रोपस्थाप्यते। प्रत्यये परे एव अङ्गसंज्ञा उपपन्ना। अतः प्रत्यये इति सप्तम्यन्तम् पदम् आक्षिप्यते। इदम् अङ्गाक्षिप्तम् इति कथ्यते। तस्य प्रत्ययेषु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः क्रियते। तदा पदयोजना भवति - इकः अङ्गस्य वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु इति।

अत्र इकः अङ्गस्य चेति समानविभक्तिकं पदद्वयम् अस्ति। अङ्गस्य इति पदं विशेष्यम् अस्ति, इकः इति पदम् तस्य विशेषणम् अस्ति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इत्यनेन तदन्तविधिना इगन्ताङ्गस्य इत्यर्थः लभ्यते। इगन्ताङ्गस्य इत्यत्र अल्समुदायबोधकात् स्थानषष्ठी श्रूयते। एवञ्च आदेशः वृद्धिः एकाल् अस्ति। अतः अलोऽन्त्यस्य इति परिभाषया इगन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य इकः वृद्धिः भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति – परस्मैपदप्रत्यये परतः सिचि परे इगन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य अलः स्थाने वृद्धिः स्यात् इति। अत्र इगन्ताङ्गस्य अन्त्यः अल् इक् एव। अतः इकः स्थाने एव वृद्धिः भवति। एवञ्च यदा इगन्ताङ्गम् + सिच् + परस्मैपदम् इति स्थितिः स्यात् तदा इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - क्षयार्थकात् क्षिधातोः लुङि तिपि इतश्च इति इलोपे च्लिप्रत्यये च्लेः सिचि क्षि स् त् इति स्थितिर्जायते। ततश्च लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे आर्धधातुकस्येड् वलादेः इत्यनेन सिचः इडागमे प्राप्ते क्षिधातोः उपदेशे अनुदात्तत्वात् एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् इत्यनेन इडागमनिषेधे अक्षि स् त् इति स्थितिः जायते। अत्र विद्यमानात् सिचः परस्य अपृक्तस्य अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रेण ईडागमे अक्षि स् ईत् इति स्थितिः जायते। तत्र सिचः आर्धधातुकत्वात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः इत्यनेन सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य गुणः प्राप्तः। अत्र इगन्ताङ्गम् अक्षि, ततः सिच्, ततः परस्मैपदम् च अस्ति। अतः सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण इगन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य इकः इकारस्य वृद्धौ स्थानत आन्तर्याद् ऐकारे अक्षै स् ईत् इति स्थिते आदेशप्रत्यययोः इत्यनेन सस्य मूर्धन्यादेशे **अक्षैषीत्** इति रूपं सिध्यति।

क्षि-धातोः लुङि रूपाणि अधः चतुरश्रे प्रदर्शितानि -

क्षि+लुङ्	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमपुरुषः	अक्षैषीत्	अक्षैष्टाम्	अक्षैषुः
मध्यमपुरुषः	अक्षैषीः	अक्षैष्टम्	अक्षैष्ट
उत्तमपुरुषः	अक्षैषम्	अक्षैष्व	अक्षैष्म

[१९.६] वदव्रजहलन्तस्याचः॥ (७.२.३)

सूत्रार्थः - वद-व्रज-हलन्तानाम् अचो वृद्धिः सिचि परस्मैपदेषु।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण वृद्धिः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। वद-व्रज-हलन्तस्य (६/१), अचः ६/१)। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रात् सिचि (७/१), वृद्धिः (१/१), परस्मैपदेषु (७/३) इति त्रीणि अपि पदानि अनुवर्तन्ते। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। वदश्च व्रजश्च हलन्तश्च वदव्रजहलन्तम् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। तस्य वदव्रजहलन्तस्याचः इति। वद व्रज इत्यनयोः अन्त्यः अकारः मुखसुखार्थः। अङ्गाक्षिप्तम् प्रत्यये इत्यस्य प्रत्ययेषु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः भवति। सूत्रार्थो भवति - वदधातोः व्रजधातोः हलन्तस्य च अङ्गस्य अचः स्थाने वृद्धिः भवति सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु। इयं वृद्धिः हलन्तलक्षणा वृद्धिः कथ्यते।

वदव्रजयोः सूत्रे उपादानस्य प्रयोजनम् - वस्तुतस्तु हलन्तस्य अचः वृद्धिः इत्यनेनैव वद् व्रज् इति अनयोः हलन्तधात्वोः अपि वृद्धिः स्यात्। अतः सूत्रे तयोः पृथक् ग्रहणस्य किं कारणम्। तत्रोच्यते - इयं वृद्धिः सिच् इडादिः अस्ति चेत्, इडादिः नास्ति चेदपि भवति। परन्तु अग्रे नेटि इति सूत्रेण इडादौ सिचि हलन्तस्य अचः वृद्धेः निषेधः भवति। वद् व्रज् द्वौ अपि सेटौ। अतः तत्र इडादिः सिच् लभ्यते। तेन नेटि इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधः प्रसज्यते। परन्तु वद् व्रज् इत्यनयोः धात्वोः वृद्धिरेव इष्टा न तु वृद्धिनिषेधः। अतः सूत्रे द्वयोः विशेषतया ग्रहणं कृतं पाणिनिना। तेन च तयोः वृद्धिः निर्बाधा भवति। अतः वदव्रजयोः नेटि इत्यनेन वृद्धिनिषेधस्य वारणं तयोः उपादानस्य प्रयोजनम्।

--

कटैँ वर्षावरणयोः। अस्य एकारः उपदेशेऽजनुनासिक इत् इत्यनेन इत्संज्ञकः अस्ति। अतः अयम् एदित् धातुः। कट् इति शिष्यते। तथापि मुखसुखार्थः अकारप्रश्लेषः क्रियते। तेन बहुत्र कट इति अकारान्तत्वेन प्रकटितो दृश्येत। कटति। चकाट। कटिता। कटिष्यति। कटतु। अकटत्। कटेत्। कट्यात्। इति पूर्वलकारेषु प्रतीकरूपाणि सन्ति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - कट्-धातोः लुङि

वर्षावरणयोः विद्यमानाद् कट्-धातोः लुङि तिपि इतश्च इति इलोपे च्लिप्रत्यये च्लेः सिचि कट् स् त् इति स्थितिर्जायते। ततश्च लुङ्-लङ्-लृङ्क्ष्वडुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे आर्धधातुकस्येड् वलादेः इत्यनेन सिचः इडागमे अकट् इस् त् इति स्थितिः जायते। अत्र विद्यमानात् सिचः परस्य अपृक्तस्य हलः तिपः तकारस्य अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रेण ईडागमे अकट् इस् ईत् इति स्थितिः जायते। अत्र हलन्तम् अकट् इति, ततः इट्सहितः सिच्, ततः परस्मैपदम् च अस्ति। अतः वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रेण अचः ककारोत्तरस्य अकारस्य स्थाने वृद्धिः प्राप्ता। तदा -

[१९.७] नेटि॥ (७.२.४)

सूत्रार्थः - इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिर्न।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण वृद्धिः निषिध्यते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। न इत्यव्ययम्, इटि (७/१)। वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रात् हलन्तस्य (६/१) इति पदमायाति। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रात् सिचि (७/१), वृद्धिः (१/१), परस्मैपदेषु (७/३) इति त्रीणि अपि पदानि अनुवर्तन्ते। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। अङ्गाक्षिप्तम् प्रत्यये इत्यस्य प्रत्ययेषु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः भवति। पदयोजना - इटि सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु हलन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः न। इटि सिचि इति सप्तम्यन्तं पदद्वयम्। एवञ्च इट् इति अल्बोधकात् शब्दात् सप्तमी श्रूयते। तेन तदादिविधिः भवति। एवञ्च इडादौ सिचि इत्यर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थो भवति - इडादौ सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु हलन्तस्य अङ्गस्य वृद्धिः न भवति। अर्थात् एवं स्थितौ हलन्तलक्षणा वृद्धिः निषिध्यते।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अकट् इस् ईत् इति स्थितौ हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता। परन्तु अत्र सिच् इडादिः अस्ति। अत एव नेटि इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधः प्राप्तः। तदा -

[१९.८] अतो हलादेर्लघोः॥ (७.२.७)

सूत्रार्थः - हलादेः लघोः अकारस्य वृद्धिर्वा इडादौ परस्मैपदे सिचि।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण विकल्पेन वृद्धिः विधीयते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। अतः (६/१) हलादेः (६/१), लघोः (६/१)। नेटि इति सूत्रात् नेटि (७/१) इति पदमनुवर्तते। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रात् सिचि (७/१), वृद्धिः (१/१), परस्मैपदेषु (७/३) इति त्रीणि अपि पदानि अनुवर्तन्ते। ऊर्णोतेर्विभाषा इति सूत्रात् विभाषा (१/१) इति पदमायाति। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। अङ्गाक्षिप्तम् प्रत्यये इत्यस्य प्रत्ययेषु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः भवति। पदयोजना - इटि सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु हलादेः अङ्गस्य लघोः अतः वृद्धिः विभाषा। इटि सिचि इत्यत्र तदादिविधिना इडादौ सिचि इत्यर्थो लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थो भवति - इडादौ सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु हलादेः अङ्गस्य लघोः अकारस्य स्थाने विकल्पेन वृद्धिः भवति।

ह्रस्वं लघु इति सूत्रेण लघुसंज्ञा विधीयते। एवञ्च संयोगे परे असति पूर्वः ह्रस्वः लघुसंज्ञकः भवतीति सारः।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अकट् इस् ईत् इति स्थितौ हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता। परन्तु नेटि इति सूत्रेण वृद्धिनिषेधः प्राप्तः। अत्र हलादि अङ्गम् अस्ति, ककारोत्तरः अकारः लघुसंज्ञकः अस्ति। इडादिः सिच् च परे अस्ति। अतः अतो हलादेर्लघोः इति सूत्रेण लघोरकारस्य विकल्पेन वृद्धिः प्राप्ता। तदा -

[१९.९] हम्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम्॥ (७.२.५)

सूत्रार्थः - हमयान्तस्य क्षणादेर्ण्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्नेडादौ सिचि।

सूत्रव्याख्या - निषेधसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण वृद्धिनिषेधो विधीयते। अस्मिन् सूत्रे हम्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम् ६/३) इति एकम् पदम्। ह् च म् च य् च इति हम्यः इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। हम्यन्तो येषां ते हम्यन्ताः इति बहुव्रीहिसमासः। एत् इत् यस्य स एदित् इति बहुव्रीहिसमासः। हम्यन्ताः च क्षण् च श्वस् च जागृ च णिश्च श्विश्च एदित् चेति हम्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदितः, तेषाम् इति इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः। अत्र णि इति प्रत्ययग्रहणेन प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम् इति परिभाषया तदन्तविधिना ण्यन्तस्य ग्रहणं भवति। सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रात् सिचि (७/१), वृद्धिः (१/१), परस्मैपदेषु (७/३) इति त्रीणि अपि पदानि अनुवर्तन्ते। अङ्गस्य (६/१) इति अधिकृतम्। तस्य षष्ठीबहुवचनान्ततया विपरिणामो भवति। अङ्गाक्षिप्तम् प्रत्यये इत्यस्य प्रत्ययेषु इति सप्तमीबहुवचनान्ततया विपरिणामः भवति। तदा सूत्रार्थो भवति - हमयान्तस्य क्षणधतोः श्वसधातोः जागृधातोः ण्यन्तस्य श्वयतेः एदितश्च अङ्गस्य वृद्धिः न इडादौ सिचि परस्मैपदेषु प्रत्ययेषु परेषु। अर्थात् येषाम् अङ्गानाम् अन्ते हकारः मकारः यकारः क्षण् श्वस् जागृ ण्यन्तधातुः श्विधातुः एदित् धातुः चास्ति तस्य अङ्गस्य वृद्धिः न भवति यदि परतः इडादिः सिच् परस्मैपदे परे स्यात्।

उदाहरणम् - अकटीत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - पूर्वसूत्रोक्तप्रकारेण अकट् इस् ईत् इति स्थितौ अतो हलादेर्लघोः इति सूत्रेण लघोरकारस्य विकल्पेन वृद्धिः प्राप्ता। तत्र कटेँ इति धातुः एदित्। अतः हम्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम् इति सूत्रेण वृद्धिः निषिध्यते। तत्र इट ईटि इति सूत्रेण इटः परस्य ईटि परतः सस्य लोपे सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इति वार्तिकेन सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् अकट् इ ईत् इति स्थितौ अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण ईकारैकारयोः स्थाने ईकाररूपसवर्णदीर्घैकादेशे **अकटीत्** इति रूपं सिध्यति।

कट्-धातोः लुङि रूपाणि अधः तालिकायां सन्ति।

कट्+लुङ्	**एकवचनम्**	**द्विवचनम्**	**बहुवचनम्**
प्रथमपुरुषः	अकटीत्	अकटिष्टाम्	अकटिषुः
मध्यमपुरुषः	अकटीः	अकटिष्टम्	अकटिष्ट
उत्तमपुरुषः	अकटिषम्	अकटिष्व	अकटिष्म

अयमत्र वृद्धिसंग्रहः -

इडादिः सिच् अनिडादिः वा सिच् भवतु - सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इत्यनेन इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः विधीयते।

तथैव हलन्तानामपि धातूनाम् अचः वृद्धिः वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रेण विधीयते। तत्रापि इडादिः सिच् अनिडादिः वा सिच् भवतु - हलन्तलक्षणा वृद्धिः विहिता।

इडादौ सिचि परस्मैपदेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिः नेटि इति सूत्रेण निषिध्यते। हलादेः लघोः अकारस्य विकल्पेन वृद्धि अतो हलादेर्लघोः इति सूत्रेण भवति। नेटि इत्यनेन सस्य निषेधः प्राप्तः तद् यदि हलादि लघ्वकारवत् स्यात् तर्हि तस्य वृद्धिविकल्पः अतो हलादेर्लघोः इति सूत्रेण विधीयते।

एवम् केषाञ्चित् इगन्तलक्षणा, हलन्तलक्षणा च वृद्धिः विधीयते। पुनः इडादौ सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः निषिध्यते। केषाञ्चिद् विकल्पेन वृद्धिः फलति। एतेष्वपि येषाम् अङ्गानाम् अन्ते हकारः मकारः यकारः क्षण् श्वस् जागृ ण्यन्तधातुः श्विधातुः एदित् धातुः चास्ति तेषाम् अङ्गानाम् वृद्धिः ह्म्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम् इति सूत्रेण निषिध्यते।

तत्र 'हलन्तस्य अचः' इत्यनेनैव वदव्रजयोः धात्वोः वृद्धिः सिद्ध्यति। तथापि पृथग् उपादानम् सप्रयोजनम्। नेटि इति सूत्रेण इडादौ सिचि हलन्तस्य वृद्धिः निषिद्ध्यते। तेन वदव्रजयोः अपि सेट्त्वात् वृद्धिनिषेधः प्राप्तः। अतो हलादेर्लघोः इत्यनेन विकल्पेन हलादेः लघोः अतः वृद्धिः भवति। तेन वदव्रजयोः अपि विकल्पेन वृद्धौ प्राप्तायां वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रे उपादानम्। तेन तयोः नित्यं वृद्धिर्भवति।

[१९.१०] पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु॥ (३.१.५५)

सूत्रार्थः - श्यन्विकरणपुषादेः द्युतादेः ऌदितश्च च्लेः अङ् परस्मैपदेषु।

सूत्रव्याख्या - विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण अङ् विधीयते। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। पुषादिद्युताद्यॢदितः (५/१), परस्मैपदेषु (७/१)। पुष आदिः येषां ते पुषादयः इति बहुव्रीहिसमासः। द्युत् आदिः येषां ते द्युतादयः इति बहुव्रीहिसमासः। ऌत् इत् यस्य स ऌदित् इति बहुव्रीहिसमासः। पुषादयश्च द्युतादयश्च ऌदित् च एषां समाहारः पुषादिद्युताद्यॢदित् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। तस्मात् पुषादिद्युताद्यॢदितः। च्लेः सिच् इति सूत्रात् च्लेः (६/१) इति पदमनुवर्तते। अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् इति सूत्रात् अङ् (१/१) इति पदमनुवर्तते। सूत्रार्थो भवति - पुषादेः द्युतादेः ऌदितः च धातोः परे च्लिस्थाने अङ् आदेशः स्यात् परस्मैपदे परे।

पुषादयः धातवः भ्वादिगणे दिवादिगणे क्र्यादिगणे चुरादिगणे च पठिताः सन्ति। परन्तु व्याख्यानाधारणे केवलं श्यन्विकरणाः दिवादिगणीयाः धातव एव गृह्यन्ते।

उदाहरणम् - अगमत्।

सूत्रार्थसमन्वयः - गमॢ गतौ इति ऌदितः गत्यर्थकाद् गम्धातोः लुङि एकवचनविवक्षायाम् तिपि च्लि लुङि इति शबपवादत्वेन च्लिप्रत्यये च्लेः सिच् इति सिचि प्राप्ते गम्-धातोः ऌदित्त्वात् पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु इति सूत्रेण सिजपवादत्वेन अङ्-प्रत्यये ङकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति लोपे च कृते गम् अ ति इति स्थिते इतश्च इति इकारलोपे लुङ्-लङ्-

लृङ्क्ष्वङ्डुदात्तः इति सूत्रेण अङ्गस्य अडागमे आद्यवयवे अगम् अ त् इति स्थिते वर्णमेलने **अगमत्** इति रूपं सिध्यति।

गम्-धातोः लुङि रूपाणि - अगमत् अगमताम् अगमन्। अगमः अगमतम् अगमत। अगमम् अगमाव अगमाव।

अधः केचिद् धातवः दीयन्ते। तेषां रूपाणि एतावता अतिक्रान्तानि कानिचन सूत्राणि प्रयुज्य कर्तुं शक्यानि। तानि रूपाणि अभ्यासाय छात्रेण साधनीयानि।

१) **पठ** व्यक्तायां वाचि -

(वृद्ध्यभावपक्षे) **अपठीत् अपठिष्टाम् अपठिषुः। अपठीः अपठिष्टम् अपठिष्ट। अपठीषम् अपठिष्व अपठिष्म।**

(वृद्धिपक्षे) **अपाठीत् अपाठिष्टाम् अपाठिषुः। अपाठीः अपाठिष्टम् अपाठिष्ट। अपठीषम् अपाठिष्व अपाठिष्म।**

२) **जप** व्यक्तायां वाचि - (वृद्ध्यभावपक्षे) **अजपीत् अजपिष्टाम् अजपिषुः। अजपीः अजपिष्टम् अजपिष्ट। अजपीषम् अजपिष्व अजपिष्म।**

(वृद्धिपक्षे) **अजापीत् अजापिष्टाम् अजापिषुः। अजापीः अजापिष्टम् अजापिष्ट। अजपीषम् अजापिष्व अजापिष्म।**

३) **गद** व्यक्तायां वाचि - (वृद्ध्यभावपक्षे) **अगदीत् अगदिष्टाम् अगदिषुः। अगदीः अगदिष्टम् अगदिष्ट। अगदिषम् अगदिष्व अगदिष्म।**

(वृद्धिपक्षे) **अगादीत् अगादिष्टाम् अगादिषुः। अगादीः अगादिष्टम् अगादिष्ट। अगदीषम् अगादिष्व अगादिष्म।**

४) **टु नदिँ** समृद्धौ - **अनन्दीत् अनन्दिष्टाम् अनन्दिषुः। अनन्दीः अनन्दिष्टम् अनन्दिष्ट। अनन्दिषम् अनन्दिष्व अनन्दिष्म।**

५) **व्रज** गतौ - **अव्राजीत् अव्राजिष्टाम् अव्राजिषुः। अव्राजीः अव्राजिष्टम् अव्राजिष्ट। अव्राजीषम् अव्राजिष्व अव्राजिष्म।**

पाठगतप्रश्नाः-२

उपरितनपाठम् अवलम्ब्य अत्र केचित् लघूत्तरीयाः प्रश्नाः दीयन्ते। एतेषाम् उत्तराणि लिखित्वा अन्ते दत्तैः उत्तरैः मेलयत।

९. इडादौ सिचि परस्मैपदपरे इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः केन सूत्रेण।

१०. अनिडादौ सिचि परस्मैपदपरे इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः केन सूत्रेण।

११. अनिडादौ सिचि परस्मैपदपरे अदन्ताङ्गस्य वृद्धिः केन सूत्रेण।

१२. इडादौ सिचि परस्मैपदपरे हलन्तस्य अचः वृद्धिः कस्य धातोः।

१३. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इत्यस्य अपवादः कः।

१४. इडादौ सिचि परस्मैपदपरे हलन्तस्य अचः वृद्धिः केन सूत्रेण निषिध्यते।

१५. नेटि इत्यनेन कृतस्य वृद्धिनिषेधस्य नित्यापवादः किं सूत्रम्।

१६. कट्-धातोः अर्थं लिखत।

१७. अगमत् इत्यत्र च्लेः अङ् केन सूत्रेण।

१८. अगमत् इति रूपं गम्-धातोः कस्मिन् लकारे।

१) लङ् २) लुङ् ३) लृङ् ४) लुट्

१९. अगमत् इति रूपे च्लेः स्थाने किं भवति।

१) अङ् २) चङ् ३) सिच् ४) सक्

२०. अकटीत् इति रूपे च्लेः स्थाने किं भवति।

१) अङ् २) चङ् ३) सिच् ४) सक्

पाठसारः

अस्मिन् पाठे लिङ्-लकारस्य लुङ्-लकारस्य च चितानि सूत्राणि एव उपन्यस्तानि। तत्रादौ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इति सूत्रं यादौ प्रत्यये परे अजन्ताङ्गस्य अन्त्यस्य दीर्घं विदधाति। अयं दीर्घः कृत्प्रत्यये परे, सार्वधातुकप्रत्यये परे च न भवति। तेन क्षीयात् इत्यादिरूपं सिध्यति।

लुङि लकारे परतः विद्यमानात् सिचः परस्य, अस्-धातोश्च परस्य अपृक्तस्य हलः ईडागमः अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रेण विधीयते। इडीटोः मध्ये यदि सिच् स्यात् तस्य लोपः इट ईटि इति सूत्रेण भवति। सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः इति वार्तिकेन सिज्लोपस्य सिद्धत्वात् अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रं प्रवर्तते। लुङि सिचः परस्य झेर्जुस् सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च इति सूत्रेण विधीयते। एवं विविधानि कार्याणि अस्मिन् पाठे प्रदर्शितानि।

पाठान्तप्रश्नाः

१. अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः इति सूत्रं व्याख्यात।

२. अस्तिसिचोऽपृक्ते इति सूत्रं व्याख्यात।

३. ससूत्रं रूपाणि साधयत – क्षीयात्, क्षीयास्ताम्,क्षीयासुः। आतीः, आतीत्, आतिषुः, आतिष्टाम्।

४. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु इति सूत्रं व्याख्यात।

५. वदव्रजहलन्तस्याचः इति सूत्रं व्याख्यात।

६. अतो हलादेर्लघोः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. लिङि सिचि वृद्धिप्रकरणस्य सारं संगृह्णीत।

८. ससूत्रं रूपाणि साधयत – अकटीत्, कटिष्टाम्, कटीः, अकटीष्म ।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि- १

१. अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः।

२. विद्यमानात् सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तस्य हल ईडागमः।

३. इट ईटि।

४. इट ईटि।

५. सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च।

६. ३

७. ३

८. ३

उत्तराणि- २

९. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु।

१०. सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु।

११. न केनापि सूत्रेण।

१२. वद् व्रज् हान्तः मान्तः यान्तः क्षण् श्वस् एदित् एषां धातूनाम्।

१३. ह्म्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम् इत्यत्रस्थः जागृधातुः ण्यन्तधातुः श्विश्च।

१४. नेटि।

१५. ह्म्यन्त-क्षणश्वसजागृ-णिश्व्येदिताम्।

१६. वर्षावरणयोः कट् धातुः वर्तते।

१७. पुषादिद्युताद्यॢदितः परस्मैपदेषु।

१८. २

१९. १

२०. ३

॥इति नवदशः पाठः॥